

واکاوی ریشه‌های گنوسی در اندیشه‌های غالیان کوفه و تأثیر آن بر شکل‌گیری کلام شیعی در دو قرن نخست هجری

۱. ایرج بهزادی: گروه تاریخ، واحد داراب، دانشگاه آزاد اسلامی، داراب، ایران
۲. جلیل پور حسن دارابی: گروه تاریخ، واحد داراب، دانشگاه آزاد اسلامی، داراب، ایران
۳. عباس عاشوری نژاد: گروه تاریخ، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: dr_jpourhassand@yahoo.com

چکیده

یکی از سرزمین‌های ادیان کهن ایران و جهان، حوزه میان رودان می‌باشد. با سقوط بابل و تسلط کوروش، این مناطق به عنوان مراکز تصمیم‌گیری، بخصوص برای ایرانیان ایجاد شد، تا جایی که این مناطق را ایرانشهر نیز خوانده‌اند. این منطقه حیاتی، محل پیدایش بسیاری از ادیان جهانی نیز بوده است، به نحوی که اندیشه‌ها و ارای ایرانیان، با نبوهی از ادیان بومی کهن متفاوت آن منطقه نیز آمیخته شد. در این دوره زمانی، ما شاهد گونه‌هایی از جنبش‌ها و جریان‌های فکری در تخاصم با امویان هستیم که بسیاری از آموزه‌های آنها با مبانی اندیشه‌های اسلامی نیز تعارض داشت. با بروز این افکار و جریان‌ها، می‌توان این پرسش اساسی را مطرح ساخت که این افکار چگونه به ارای جنبش‌های فکری، اعتقادی و حتی کلامی شیعیان مسلمان راه یافت؟ در پاسخ به این پرسش، فرضیه ما بر این اساس استوار است که برجسته‌ترین و بادوام‌ترین افکار التقاطی مذکور، اندیشه‌ها و ارای گنوسی و رازورانه بوده که تا ورود اسلام و حتی در روزگار فرمانروایی امویان، دوباره در کوفه ظهور نمود و بدنبال آن تا شکل‌گیری کلام شیعی دو قرن نخست هجری نیز تداوم داشت. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که کلیت حیات فکری، اعتقادی و اجتماعی این جریان‌ها، در قالب جنبش‌های اجتماعی با رویکردی رادیکال همچون شیعیان غالی نیز ظهور نموده است که ترکیبی از عناصر و مولفه‌هایی همچون: دو بنی، معرفتی، تجسم، تناسخ، باطنی‌گری، رازورزی، نجات بخشی و غالبانه نیز همراه بوده است که این مولفه‌ها متأثر از سرچشمه‌های فکری، ارای التقاطی و تفکرات جریان‌های گنوسی و ثنوی نیز گزارش شده است.

کلیدواژگان: معرفت، گنوس، شیعیان غالی، نجات بخشی، ثنویت، تجسم

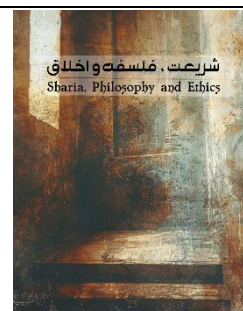
شیوه استناددهی: بهزادی، ایرج، پور حسن دارابی، جلیل، و عاشوری نژاد، عباس. (۱۴۰۴). واکاوی ریشه‌های گنوسی در اندیشه‌های غالیان کوفه و تأثیر آن بر شکل‌گیری کلام شیعی در دو قرن نخست هجری. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۳(۳)، ۱-۱۸.

تاریخ ارسال: ۸ اردیبهشت ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۸ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۴ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ شهریور ۱۴۰۴

An Analysis of the Gnostic Roots in the Thought of the Kūfan Ghulāt and Their Influence on the Formation of Shi‘i Kalām in the Seventh and Eighth Centuries CE

1. Iraj Behzadi: Department of History, Dar.C., Islamic Azad University, Darab, Iran
2. Jalil Pourhassan Darabi*: Department of History, Dar.C., Islamic Azad University, Darab, Iran
3. Abbas Ashorinejad: Department of History, Bu.C., Islamic Azad University, Bushehr, Iran

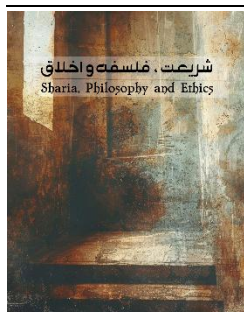
*Corresponding Author's Email: dr_jpourhassand@yahoo.com

Abstract

One of the lands associated with the ancient religions of Iran and the world is the region of Mesopotamia. With the fall of Babylon and the domination of Cyrus the Great, these regions became centers of decision-making, particularly for Iranians, to the extent that they were even referred to as Iranshahr. This vital region was also the birthplace of many world religions, in such a way that Iranian ideas and doctrines became interwoven with a wide range of ancient indigenous religions of the area. During this historical period, various intellectual movements and currents emerged in opposition to the Umayyads, many of whose teachings were also in conflict with the foundations of Islamic thought. With the emergence of these ideas and currents, a fundamental question may be raised: how did these ideas find their way into the intellectual, doctrinal, and even theological views of Muslim Shi‘i movements? In response to this question, our hypothesis is based on the assumption that the most prominent and enduring of these syncretic ideas were Gnostic and mystical doctrines, which re-emerged in Kūfa after the advent of Islam and even during the period of Umayyad rule, and subsequently continued until the formation of Shi‘i kalām in the seventh and eighth centuries CE. The findings of this study indicate that the overall intellectual, doctrinal, and social life of these currents also appeared in the form of radical social movements, such as the ghulāt Shi‘a, and was accompanied by a combination of elements and components such as dualism, gnosis, embodiment, metempsychosis, esotericism, mysticism, salvific doctrines, and extremist tendencies. These components have also been reported as being influenced by intellectual sources, syncretic doctrines, and the ideas of Gnostic and dualist currents.

Keywords: *gnosis, Gnosticism, ghulāt Shi‘a, salvation, dualism, embodiment*

How to cite: Behzadi, I., Pourhassan Darabi, J., & Ashorinejad, A. (2025). An Analysis of the Gnostic Roots in the Thought of the Kūfan Ghulāt and Their Influence on the Formation of Shi‘i Kalām in the Seventh and Eighth Centuries CE. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(3), 1-18.

Submit Date: 28 April 2025

Revise Date: 09 August 2025

Accept Date: 15 August 2025

Publish Date: 23 August 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The question of the intellectual origins of early Shi'i kalām has long occupied an important place in the study of Islamic intellectual history, especially because the first two centuries of the Islamic era coincided with profound religious, cultural, and political transformations in the broader Near Eastern world. In this context, Kūfa became one of the most dynamic centers of theological experimentation, sectarian formation, and symbolic reinterpretation. The city was not merely a political and military settlement; rather, it was a dense contact zone in which Arab tribes, Iranian converts, remnants of older religious communities, Christian groups, Jewish traditions, and various currents of esoteric and dualist thought interacted with one another. The formation of early Shi'i thought must therefore be examined not only through the internal development of Islamic doctrines, but also through the broader intellectual environment in which pre-Islamic and late-antique religious motifs continued to circulate. Among these motifs, Gnostic ideas occupied a particularly significant position because they offered a powerful symbolic language of salvation, inner knowledge, cosmic dualism, divine mediation, and liberation from the material world. Gnosticism, understood broadly as a religious-intellectual orientation centered on salvific knowledge, the opposition between light and darkness, and the alienation of the soul from the material cosmos, provided concepts that could be reinterpreted within new religious frameworks (4, 6, 13). The present study investigates the extent to which Gnostic elements influenced the thought of the Kūfan ghulāt and how these elements contributed to the formation of Shi'i kalām in the seventh and eighth centuries CE. It argues that the ghulāt did not merely borrow isolated motifs from Gnostic traditions; rather, they selectively appropriated and Islamized certain Gnostic concepts by placing them within the doctrine of imamate, thereby transforming the Imam into the central axis of esoteric knowledge, cosmic mediation, and spiritual salvation (2, 3, 9).

The theoretical framework of this study rests on the concept of gnosis as a form of inward, salvific, and illuminative knowledge. In Gnostic systems, knowledge is not reducible to discursive learning, rational demonstration, or external religious observance; rather, it is an interior awakening through which the human soul recognizes its divine origin and seeks liberation from the material world. Such knowledge functions as a soteriological instrument, because salvation depends not primarily on ritual performance, legal obedience, or communal identity, but on the recovery of a hidden truth concerning the divine realm, the soul's origin, and the deceptive nature of material existence (5, 6, 21). This model has clear parallels with the doctrinal tendencies attributed to some Kūfan ghulāt, who regarded ma'rifa of the Imam as the decisive condition of salvation. In their view, knowledge of the Imam was not simply recognition of a legitimate religious leader; it was an esoteric unveiling of the Imam's supra-human reality. The Imam was interpreted as the locus of divine light, the possessor of hidden knowledge, and the exclusive mediator between the believer and salvation. Thus, ordinary acts of worship, such as prayer, fasting, and pilgrimage, could be viewed as spiritually incomplete or even ineffective without true recognition of the Imam. This doctrinal structure resembles the Gnostic opposition between external religiosity and inner salvific knowledge, yet it differs from classical Gnostic systems by relocating the saving principle from an impersonal inner spark or cosmic redeemer to the historical and sacred figure of the Imam. In this sense, the ghulāt transformed Gnostic gnosis into Imamological ma'rifa, thereby giving a specifically Shi'i form to a broader late-antique pattern of esoteric religiosity (3, 11, 12).

A second major dimension of the study concerns the doctrine of embodiment, incarnation, or divine manifestation in the thought of the ghulāt. In many Gnostic and related esoteric traditions, divine light or spiritual power may descend into selected figures who function as mediators between the transcendent realm and the material world. Although Islamic monotheism sharply rejects any literal identification of God with created beings, reports concerning the ghulāt often attribute to them beliefs that elevated the Imam beyond the status of an ordinary human being and sometimes described him as the manifestation of divine attributes,

divine speech, divine hand, or divine light (15, 16, 26). This does not necessarily mean that all ghulāt held a uniform doctrine of incarnation, since the ghulāt were not a single homogeneous movement. Rather, the sources suggest a wide spectrum of beliefs, ranging from exaggerated devotion to the Imam to more radical claims concerning divine indwelling, transmigration, and the recurring manifestation of a single sacred reality in different prophetic or Imamological figures. The idea that the same divine light appears through successive sacred persons bears resemblance to Gnostic, Christian, Iranian, and other late-antique patterns of sacred embodiment, while its Islamic form was articulated through the language of walāya, imamate, and the special ontological status of the Ahl al-Bayt (1, 8, 18). In this process, the Imam became more than a juristic authority or political successor; he was imagined as the metaphysical center of creation, the embodiment of divine guidance, and the living site of salvific knowledge. This transformation helps explain why the doctrine of the Imam's luminous pre-existence, hidden knowledge, and spiritual authority later became important themes in Shi'i theological reflection, although more moderate Shi'i currents rejected the extreme implications of deification and incarnation (2, 27, 28).

The third analytical axis of this study is dualism, particularly the contrast between the material and spiritual worlds, light and darkness, truth and falsehood, and salvation and captivity. Gnostic systems frequently interpret the material world as a domain of deficiency, corruption, or imprisonment, while the world of light represents truth, origin, and liberation. This symbolic structure exerted a strong attraction in social contexts marked by political defeat, religious marginalization, and collective trauma (6, 13, 20). The Kūfan Shi'i environment after the tragedy of Karbala and under Umayyad domination provided fertile ground for the radicalization of such dualistic imagination. For many marginalized Shi'i groups, the opposition between the Ahl al-Bayt and their enemies could be interpreted not merely as a political conflict, but as a cosmic confrontation between light and darkness, justice and oppression, truth and falsehood. In this framework, the Imam represented the luminous principle of divine guidance, while hostile political powers could be imagined as embodiments of darkness, tyranny, and material corruption. Such dualism also had ethical and soteriological implications: salvation required attachment to the Imam as the bearer of light, while estrangement from him meant remaining within the domain of darkness and ignorance. The study also emphasizes that this dualistic imagination was shaped not only by abstract theology, but by the social conditions of Kūfa, including tribal tensions, class divisions, the grievances of mawālī, and the experience of political exclusion. Iranian converts familiar with Zoroastrian symbolic oppositions between light and darkness, Christian groups shaped by incarnational and esoteric interpretations, and Jewish apocalyptic motifs all contributed to the formation of a cultural vocabulary in which the Imam could be viewed as the axis of cosmic justice and spiritual redemption (8, 14, 21, 25).

Methodologically, this research adopts a historical-analytical and comparative approach. It examines early heresiographical, theological, and religious-historical sources on the ghulāt alongside scholarly reconstructions of Gnostic traditions and their transmission across late-antique religious environments. The study draws on the conceptual comparison of key motifs, including ma'rifa, salvific knowledge, embodiment, transmigration, divine light, esotericism, dualism, and the symbolic opposition between the material and spiritual worlds. In doing so, it avoids a simplistic model of one-directional influence in which Gnosticism is treated as the sole cause of ghulāt doctrines. Instead, it approaches the relationship between Gnostic traditions and Kūfan ghulāt as a process of convergence, adaptation, translation, and reinterpretation. The findings show that the ghulāt operated within a hybrid intellectual field in which Gnostic, Iranian, Christian, Jewish, Arab, and Islamic elements were recombined according to the social and theological needs of early Shi'i communities (4, 5, 29). This comparative analysis indicates that certain Gnostic elements did not remain marginal but entered Shi'i discourse in moderated and transformed forms. Concepts such as the Imam's luminous reality, hidden knowledge, esoteric interpretation of scripture, and special salvific function were gradually distinguished from

more radical ghuḷāt claims such as outright deification, antinomianism, and complete rejection of the sharīʿa. In other words, early Shiʿī kalām developed partly through a process of differentiation: it absorbed selected symbolic and theological motifs while rejecting their extremist formulations. This dynamic explains why the ghuḷāt were simultaneously condemned by mainstream Shiʿī scholars and yet remained historically significant in the formation of certain enduring themes within Shiʿī theological imagination (2, 9, 30, 31).

In conclusion, the study demonstrates that the relationship between Gnostic thought and the doctrines of the Kūfan ghuḷāt was neither accidental nor merely superficial. The ghuḷāt emerged in a complex environment in which political trauma, social marginalization, cultural plurality, and religious imagination converged. Within this environment, Gnostic concepts offered a powerful grammar for interpreting suffering, authority, salvation, and cosmic conflict. The ghuḷāt reworked these concepts through the figure of the Imam, making him the bearer of divine light, the possessor of hidden knowledge, the mediator of salvation, and the symbolic center of the struggle between truth and falsehood. At the same time, the development of Shiʿī kalām in the seventh and eighth centuries CE cannot be reduced to Gnostic influence alone, because the formation of Shiʿī theology also involved internal Islamic debates over authority, succession, scripture, reason, revelation, and communal identity. The significance of the ghuḷāt lies in their role as a transitional and radical current through which certain pre-Islamic and late-antique motifs were translated into Shiʿī categories, then either rejected, moderated, or incorporated into more systematic theological discourse. Thus, the study concludes that the Gnostic roots of ghuḷāt thought illuminate an important but contested dimension of early Shiʿī intellectual history: the transformation of esoteric salvation, cosmic dualism, and divine mediation into an Imam-centered theological language that shaped, challenged, and indirectly contributed to the emergence of Shiʿī kalām.

واکاوی خاستگاه‌های فکری کلام شیعی در دو قرن نخست هجری، همواره یکی از دغدغه‌های اندیشمندان در حوزه‌های پژوهش، به‌خصوص در تاریخ اندیشه اسلامی بوده است. در این میان، نقش جریان‌های فکری پیش از اسلام نیز در صورت‌بندی باورهای نخستین کلام شیعیان، به‌ویژه در حوزه فکری شیعیان غالی، کمتر مورد توجه جدی قرار گرفته است. از طرفی، آیین گنوسی نیز به‌عنوان یکی از کهن‌ترین سنت‌های عرفانی - فلسفی در منطقه خاورمیانه، با مؤلفه‌هایی همچون ثنویت نور و ظلمت و همچنین تمایز بین خدای متعال و خدای مادی و از طرفی، با داشتن ویژگی‌هایی همچون معرفت نجات‌بخش و تأویل باطنی از متون مقدس، از ظرفیت بسیار بالایی برای تأثیرگذاری بر جریان‌های فکری نوظهور برخوردار بود. در این موقعیت زمانی، هم‌زمان با گسترش فتوحات اسلامی و مواجهه مسلمانان با فرهنگ‌ها و ادیان گوناگون، بستر مناسبی برای تعاملات فکری و کلامی نیز فراهم شد. در این دوره زمانی، تشیع که هنوز در مراحل آغازین و صورت‌بندی کلامی خود به سر می‌برد، از یک طرف با چالش‌های درون‌گفتمانی همچون مسائل جانشینی پیامبر و از طرف دیگر، تعریف مرجعیت دینی و همچنین تصادم جریان‌های فکری و کلامی بیرونی مواجه بود. در این میان، شیعیان غالی به‌عنوان طیفی از هواداران اهل‌بیت که به غلو در شأن و منزلت اهل‌بیت شهرت داشتند، به دلیل تأکید بر ابعاد باطنی دین و موضع فرابشری سلسله امامت، بستری مناسب و مساعد برای جذب و بازتولید مفاهیم گنوسی فراهم آوردند. حال با تعبیر فوق، این پرسش محوری در اذهان ما ایجاد می‌شود که آموزه‌های گنوسی چگونه و با چه سازوکاری به باورهای شیعیان غالی راه یافت؟ و این تأثیرات چه نقشی در شکل‌گیری مباحث کلامی شیعی در دو قرن نخست هجری ایفا کرد؟ حال فرضیه پژوهش، با توجه به اهداف واکاوی پژوهش، چنین می‌باشد که شیعیان غالی با اقتباس و بازتفسیر مفاهیم کلیدی گنوسی در چارچوب اندیشه اسلامی، زمینه‌ساز ورود مباحثی همچون نورانیت پیشین اهل‌بیت، علم باطنی امام و تأویل رمزی آن به گفتمان کلامی شیعی شدند. این پژوهش با بهره‌گیری از روش تاریخی - تحلیلی و با تکیه بر منابع فرقه‌نگاری و تاریخ کلام و همچنین آثار مرتبط با پیدایش آیین گنوسی همچون متون نجع حمادی، در صدد است تا با رویکردی تطبیقی - انتقادی، زوایای پنهان این تأثیرگذاری را آشکار سازد.

شیعیان در دو قرن نخست هجری با طیفی از باورها و اعتقادات و جریان‌های فکری مواجه بودند. یکی از این طیف‌های گروه شیعیان، به شیعیان غلات شهرت دارند. حوزه فکری این گروه بیشتر حول محور امامان شیعه و از طرف دیگر، تحت تأثیر مفاهیمی همچون حلول، تناسخ، الوهیت امام و انوار نورانی امام گزارش شده است که با خطوط فکری سایر فرقه‌های دیگر شیعه تفاوت ظاهری و ماهوی دارد. از سوی دیگر، ریشه‌های فکری این گروه از شیعیان، همچون شیعیان غلات، محل بحث و مناقشه نظری بسیاری از اندیشمندان و تاریخ‌نگاران نیز بوده است. همچنین، موضوع این پژوهش، تأثیرپذیری شیعیان غالی از ریشه‌های آیین گنوسی و تأثیر آن‌ها بر شکل‌گیری حوزه کلام شیعی در دو قرن نخست هجری می‌باشد. یکی از مهم‌ترین فرضیه‌های موجود در این زمینه، تأثیرپذیری شیعیان غالی از آیین‌های گنوسی همچون دوب‌نگری یا ثنویت می‌باشد. آیین گنوسی با تأکید بر ثنویت نور و ظلمت و نجات‌شناسی عرفانی و همچنین نقش واسطه‌های الهی، شباهت‌های قابل توجهی با برخی از آموزه‌های غالیان دارد. با تعبیر فوق، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که این تأثیرپذیری تا چه حد عمیق بوده و چگونه در شکل‌گیری کلام شیعی دو قرن نخست هجری نقش ایفا نموده است؟ و به دنبال پرسش فوق، این ذهنیت ایجاد می‌شود که آیا شیعیان غالی صرفاً مفاهیم گنوسی را به عاریت گرفته یا اینکه بستری فراهم نمودند که برخی از این مفاهیم را پس از تعدیل و بازتفسیر، به تدریج وارد گفتمان کلامی شیعه کنند؟ یا به عبارتی دیگر، مرز میان تأثیرپذیری مستقیم از آیین گنوسی و نوآوری‌های بومی در بستر حوزه کلامی شیعی چیست؟ این پژوهش به دنبال آن است که با بررسی تطبیقی متون گنوسی و باورهای غالیان در دو قرن نخست هجری، چگونگی این تأثیرات را تحلیل کند و نشان دهد که کدام‌یک از عناصر گنوسی در کلام شیعی دو

قرن نخست هجری تثبیت شدند و کدام یک به عنوان باورهای حاشیه‌ای از میان رفتند. اهمیت این پژوهش در آن است که روشن ساختن این پیوندها می‌تواند تصویر دقیق‌تری از تکامل الهیات شیعی و تعامل آن با جریان‌های فکری پیش از اسلام را نشان دهد.

پرسش‌های پژوهش

۱. مفهوم معرفت در اندیشه‌ی غالیان کوفه، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با مفهوم نجات‌بخشی در آیین‌های گنوسی دارد؟
۲. باور به تجسم در الهیات غالیان کوفه، تا چه حد تحت تأثیر الگوهای تجسم‌گرایی گنوسی قرار داشته است؟
۳. دوگانه‌انگاری میان جهان مادی و روحانی در دیدگاه غالیان کوفه، چه ضرورتی در شکل‌گیری باورهای کلامی آن‌ها ایفا کرده است؟
۴. ارتباطات قومی، کلامی و فرهنگی، اقتصادی و حتی جنسیتی با تأکید بر عناصر گنوسی، تا چه میزان بر تفکرات شیعیان غالی کوفی مؤثر بوده است؟

فرضیه‌های پژوهش

۱. مفهوم معرفت امام در کلام غالیان، بازتعریفی اسلامی از مفهوم معرفت نجات‌بخش است که در آن، امام جایگزین نور درونی یا پرتو الهی در کیش گنوسی شده است.
۲. باور غالیان به تجسم حق در ائمه، ریشه در سنت‌های تجسم‌گرایی گنوسی و آیین‌های محلی ایران دارد، نه در تفسیرهای مستقیم قرآنی.
۳. دوگانه‌انگاری شیعیان غالی نسبت به جهان مادی و روحانی، نشان‌دهنده‌ی تأثیرپذیری از جهان‌بینی گنوسی در تقابل با توحید خالص اسلامی است.
۴. غالی‌گری کوفی نتیجه‌ی ترکیبی از نیازهای عاطفی و شرایط سیاسی، اقتصادی و تأثیرپذیری از فرهنگ‌های بومی و بعضاً غیروبومی بود که در بستر شهر کوفه شکل گرفت.

پیشینه پژوهش

مطالعه درباره غالیان و ارتباط آن‌ها با گنوسیس، پیشینه نسبتاً طولانی در مطالعات تاریخ اسلامی دارد. نخستین پژوهش‌های جدی در این زمینه توسط مستشرقین انجام شد. هنری کوربن (1) در اثر خود تحت عنوان «چشم‌اندازهای معنوی و فلسفی اسلام ایرانی»، تشیع را دارای بن‌مایه‌های گنوسی دانست و بر پیوند میان حکمت اشراق و اندیشه گنوسی تأکید نمود، هرچند رویکرد ایشان قبل از آنکه تاریخی - کلامی باشد، بیشتر فلسفی - عرفانی است. در نقطه مقابل، ویلفرد مادلونگ (2)، در مقاله خود تحت عنوان «مکتب‌ها و فرقه‌های اسلامی در سده‌های میانه»، ترجمه جواد قاسمی، با رویکردی تاریخی، جریان‌های غالی را در بستر تحولات سیاسی - اجتماعی کوفه تحلیل نمود و تأثیر مستقیم آیین گنوسی بر آن‌ها را با احتیاط بیشتری بررسی نمود. همچنین، محمدعلی امیرمعزی (3) در کتاب «راهنمای ربانی در تشیع نخستین»، با تحلیل اسناد کهن، به بررسی مفهوم امام، به عنوان تجلی نور الهی، پرداخت و شباهت‌های آن را با مفاهیم گنوسی همچون انسان‌های نورانی نشان داد. او معتقد است که شیعیان غالی واسط میان گنوسیس کهن و کلام شیعی اعتدال بودند. از طرفی، حسین مدرسی طباطبایی (2) در اثر خود تحت عنوان «مکتب در فرایند تکامل»، ترجمه هاشم ایزدپناه، با نگاه به تحولات اندیشه فرقه امامیه، شیعیان غالی را جریانی دانست که اگرچه در حاشیه قرار گرفتند، اما بسیاری از مفاهیم کلیدی آن‌ها، همچون عالم غیب و نورانیت امام، به تدریج در کلام امامیه جذب شد. او این فرایند را تعدیل و هم‌آوایی نامید. همچنین، از منظر مطالعات گنوسی، کورت رودولف (4)، در کتابی با عنوان «طبیعت و تاریخ گنوسی»، ترجمه رابرت مک‌کلاچان و ویلسون، به تأثیر آیین گنوسی بر ادیان ابراهیمی پرداخت و بخشی از آن را به جهان اسلام اختصاص داد. او کیش گنوسی را با حداقل تأثیرات بر شیعیان غالی معرفی نمود. همچنین، در

سال‌های اخیر، استوارت هالروید (5) در کتاب خود با عنوان «ادبیات گنوسی»، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، با نقد رویکردهای تقلیل‌گرا، نشان داد که رابطه بین گنوسیس و غالیان، رابطه علی و معلولی نبوده، بلکه از نوع رابطه همگرایی بوده است. پس با همه تعبیر بالا، در خصوص نقد و خلأ پژوهشی، چنین به نظر می‌رسد که با دقت در مفاهیم بالا، نوعی نگاه جانبدارانه صرف به شیعیان غالی و توجه کمتر به آیین گنوسی مطرح بوده یا اینکه نگاه حداکثری جدی به آیین گنوسی شده و کمتر به کلام شیعی توجه کرده‌اند. با همه گفتمان فوق، ارتباط ما بر این است که در خصوص چگونگی گذار از مفاهیم گنوسی، از طرف غالیان به کلام شیعی دو قرن نخست هجری، همچنان نیاز به تحلیل نظام‌مند و مطالعات تاریخی بیشتر می‌باشد. فرق تمایز این پژوهش با سایر پژوهش‌ها در این است که این پژوهش در تلاش است که این خلأ پژوهشی را با تمرکز بر متون کلامی کهن و مقایسه تطبیقی با استفاده از متون گنوسی کهن پوشش دهد.

مبانی نظری پژوهش

مسئله گنوس و ضرورت شناخت آن

گنوسیسم در اصل از واژه کهن یونانی و به مفهوم معرفت و شناخت مشتق شده است (6). البته در مورد ریشه شرقی آن، آرا و اختلاف نظر وجود دارد. برخی گنوس را به معنای شناخت باطنی، عرفان، معرفت شهودی، علم حضوری، بصیرت درونی و همچنین آگاهی باطنی به حقیقت قلمداد کرده‌اند. این نوع شناخت عرفانی و اشراقی در طیف گسترده‌ای از آیین‌های بشری مانند مکاتب شام، بودا، هند، میترا و حتی به مجموعه‌ای از آیین‌ها همچون ادیان و نحله‌های دینی اطلاق می‌شود که بعضاً شکل اسراری و باطنی نیز بوده است (7). این گونه تفکر از قرن دوم میلادی به مسیحیت راه یافت و برای نخستین بار به عنوان بدعت مورد حمله قرار گرفت تا اینکه کشف رساله‌ها و متون گنوسی در نجع حمادی مصر، تحولات مهمی در مطالعات افکار گنوستیکی پدید آورد (6). برخی گنوسیسم را با برداشت یونانی از دانش مساوی دانسته‌اند. همچنین، بسیاری از دین‌پژوهان بر این عقیده‌اند که ریشه همه مذاهب گنوسی با فلسفه مشترک مبتنی بر ثنویت فلسفی خیر و شر یا نور و ظلمت در آفرینش و مبتنی بر جدال برای رهایی، متأثر از افکار و ادیان ایرانیان بوده است (4). از طرفی، وجه مشترک عمیق فلسفی، باطنی، روحانی و فراطبیعی میان همه این جریان‌های گنوسی وجود داشته که به عالم طبیعت تمایلات بدبینانه و دنیاگریزانه داشته‌اند. از نظر این فلسفه، خیر و شر هم‌زمان نمی‌تواند از یک منبع واحد سرچشمه گرفته باشد، بلکه در آفرینش جهان، دو نیروی جداگانه دخیل بوده است. این نگرش معتقد است که با وجود اختلافات عمیق میان نیروهای خیر و شر، این دو نیرو ناگزیر در هم آمیخته می‌شوند. نتیجه چنین آمیزشی، آفرینش جهان هستی متضاد و اینکه بشر با اعمال دوگانه‌اش همیشه همراه بوده است. همچنین، شر و جهان مادی زندان بشر است و برای رهایی از اسارت این زندان، بایستی نوعی معرفت باطنی را کاوش نمود. با این تعبیر می‌توان گفت که فلسفه ماورایی جهان در واقع چیزی فراتر از نظم خیر و شر است که ماحصل آن، تنها رهایی عناصر پاک از اسارت جهان طبیعی و مادی خواهد بود و فی‌الواقع انسان فقط با شناخت معرفت و شهود باطنی می‌تواند از عالم اسفل نجات خواهد یافت (8). از طرفی، مجموعه اندیشه‌های گنوسی در حوزه بین‌النهرین دارای ماهیتی التقاطی از سرچشمه‌های متعدد یونانی، یهودی، مسیحی، ایرانی و همچنین آرای کهن نیز گزارش شده است. فتح و تصرف سرزمین بین‌النهرین به دست مسلمانان، آیین گنوسی به تدریج در بین مسلمانان و در فرهنگ و تمدن اسلامی، به‌خصوص امویان، انتشار یافت.

مفهوم گنوس و جایگاه آن در ارتباط با پدیده غلو

رهیافت این پژوهش در واقع رسوخ اندیشه‌های گنوسی در مکتب شیعیان غالی و امتداد آن به مکتب کلامی شیعی در دو قرن نخست هجری می‌باشد. مفهوم گنوس در لغت همان مفهوم عرفان مبنی بر نجات‌بخشی است که کلید اصلی ادبیات عرفانی و شهود باطنی در کیش گنوسی می‌باشد

(6). آیین گنوسی در واقع همان اندیشه‌ها و آیین‌های رازورانه و جهان‌گریز در قرون اول و دوم میلادی، مشتمل بر مفاهیم دوبین‌نگری همچون جهان مادی و روحانی یا جهان باطن و ظاهر یا مفهوم نور و تاریکی یا خیر و شر می‌باشد. در باور گنوسی، نهایت این جهان هستی، پیروزی باطن بر ظاهر یا نور بر تاریکی است. در باور گنوسیان، جهان مادی، جهان پست و اسفل و در مرتبه‌ای پایین‌تر از جهان روحانی و معنوی است و سرانجام این جهان، خروج نور از زندان تاریکی و پادشاهی نور بر جهان است. از دیدگاه گنوسیان، دور شدن از دنیای مادی، در واقع نزدیک شدن به گنوس یا همان آیین نجات‌بخش است. در تعریف و خاستگاه کیش گنوسی در آخرین یافته‌ها، متون نجع حمادی در مصر و متون تورفان در آسیای شرقی و آیین بوگومیل‌ها در جنوب اسپانیا گواه بر وجود این آیین در سده‌های قبل میلادی می‌باشد و بنا بر روایات و متون کهن، ساختار و پیدایش کیش گنوسی برای اولین بار در تخاصم با آیین مسیحیت می‌دانند (6). پیروان ادیان گنوسی بر این باورند که خروج حضرت عیسی مسیح (ص) و عروج آن به آسمان و همچنین مفاهیمی همچون عشای ربانی را کفار گناهان بشر می‌دانند و دلیل عروج عیسی مسیح (ص) را، رنج و مصائب او، ناشی از گناهان بشر در این دنیای اسفل می‌دانند. از طرفی، بنا بر مطالعات انجام‌شده، رسوخ این آیین در آیین‌هایی همچون آیین مسیحیت، زرتشت و حتی بودا و مانویت و در مقطعی ادیان یهودی نیز گزارش شده است. هسته اصلی این آیین بر شهود قلبی و اشراقات و الهامات غیبی و قلبی و معرفت شهودی می‌باشد و گنوسیان راه نجات انسان از این عالم مادی را توسل به گنوس یا همان مفهوم نجات‌بخشی می‌دانند (6). بنا بر متون و کشفیات موجود، گنوسیان دارای انجمن‌ها و سلسله‌مراتب مخفی و فراموشخانه جهت تبلیغ و جهت شناساندن دین خود به جهانیان نیز بوده‌اند. بنا بر شواهد موجود و متون کهن، رسوخ مبانی این آیین در مکاتب و مذاهب باطنی نیز گزارش شده است. عده‌ای از محققان بر این باورند که رهبانیت و زهد و پارسایی و حتی تقیه بسیاری از ادیان باطنی، ناشی از رسوخ اندیشه‌های گنوسی در ادوار پیشین است. اما در خصوص مفهوم غلات یا شیعیان غالی، بیشتر منتسب به شیعیانی که به امام علی (ع) و فرزندان، نسبت خدایی یا نبوت می‌دهند و در توصیف آن‌ها افراط یا غلو می‌کنند. در خصوص شیعیان غالی اختلاف نظر موجود است (9). و تعداد انشعابات این گروه یا فرقه را نه تا صد مورد گزارش کرده‌اند و وجه مشترک آن‌ها ادعای امامت و نبوت سرگروه فرقه‌ها، نیز مورد وفاق است. مفهوم واژه غلو در اصطلاح عرف، یعنی اینکه فرد دیندار، فراتر از آنچه دین برایش معین کرده است، اظهار کند (10). همچنین، از مصادیق غلو، خدا دانستن پیامبران یا امامان یا اینکه شریک بودن امام با خدا و سرانجام اینکه امام یا پیامبر پسر خداست. به باور محققان، غالیان با مشغول کردن اذهان امامان شیعه به خود، با جذب شیعیان ساده‌دل به سوی خدا و ایجاد تفرقه در صفوف شیعیان، موجب هدر دادن نیروهای شیعه شدند و ضربات جبران‌ناپذیری به مذهب شیعه وارد ساختند (9). از طرفی، عالمان شیعی، در راه مبارزه با غالیان، همه تلاش خود را برای نابودی اندیشه غلو و جلوگیری از اختلاط شیعیان با غالیان و همچنین جلوگیری از سرایت اندیشه آنان به کار گرفته‌اند (9). پس با دقت نظر در مفاهیم بالا چنان دریافت می‌شود که شیعیان غالی انشعابی سلبی از سایر فرقه‌های شیعه است، اما نه به آن مفهوم که فرقه غالی را غیر از فرقه شیعیان بدانیم، بلکه با مفهومی دقیق‌تر و نگاهی ژرف‌تر، ویژگی‌های سلبی فرقه‌های غالی را از سایر فرقه‌های شیعه بازشناسی نماییم. به عنوان نمونه، جهت روشن شدن مفهوم موضوع، دال بر اینکه شیعیان غالی در واقع امام را پسر خدا می‌دانند و به نوعی غلو می‌کنند، در حالی که در فرقه شیعه، جایگاه امام در حکم پسر خدا نوعی نگاه سلبی و شرک و به نوعی کفر محسوب می‌شود و به تعبیری عام‌تر نوعی غلو قلمداد می‌شود. این نوع نگاه، طبق متون مشابهت‌یابی تاریخی، بیشتر ناظر بر رسوخ ادیان مسیحیت می‌باشد که در شیعیان غالی یافت می‌شود و دلیل اصلی آن به نوعی رسوخ آیین گنوسی در فرقه غلات می‌باشد، چرا که طبق تعریف متون کهن از منابع گنوسی چنین گزارش شده است که برای اولین بار ظهور و تشکیلات آیین گنوسی در تخاصم با ادیان مسیحیت پدید آمده است که دلیل موضوع فوق را به روشنی مشخص می‌کند. پس با روشن شدن مفاهیم بالا، می‌توان به اصل موضوع پژوهش در حوزه مبانی نظری پرداخت. پیش از آنکه به بررسی جزئیات موضوع پردازیم، لازم است به ریشه‌های اجتماعی و تاریخی پرداخته شود، چرا که این ریشه‌ها بستر لازم برای ظهور و رسوخ این گونه اندیشه‌ها را فراهم کرده است. شهر کوفه در قرون

اول و دوم هجری، نه تنها یک پایتخت سیاسی، بلکه کانونی برای تلاقی فرهنگ‌های گوناگون بود. حضور اقوام مختلف از جمله اعراب قبایل یمنی و قحطانی، ایرانیان تازه‌مسلمان، و حتی باقی‌مانده‌های پیروان ادیان پیشین مانند زرتشتیان و مسیحیان، فضایی پویا و گاهی متشنج را ایجاد کرده بودند. این هم‌زیستی، باعث شد تا مفاهیم دینی جدید با اندیشه‌های کهن و باطنی آمیخته شوند. در این میان، فضای سیاسی پرتلاطم پس از واقعه کربلا و احساس عمیق غم و خشم شیعیان علیه بنی‌امیه، بستر عاطفی قدرتمندی را برای تفسیرهای رادیکال از جایگاه امامت فراهم شد. شیعیان کوفه که خود را قربانیان بی‌گناه می‌دیدند، به دنبال پاسخی برای رنج‌های خود و توجیهی برای شکست‌های سیاسی نیز بودند. در چنین فضایی، تفسیرهای معمولی از امامت که صرفاً بر خلافت یا رهبری سیاسی تأکید داشت، برای آن‌ها کافی نبود. بلکه آن‌ها نیاز داشتند که امام را موجودی فراتر از انسان معمولی ببینند؛ موجودی که نه تنها رهبر دنیوی، بلکه ضامن نجات روحانی و واسطه‌ی مستقیم خداوند باشد. علاوه بر آن، ضعف در ساختارهای آموزشی و فقهی در آن دوران، باعث شد تا بسیاری از مردم به جای مراجعه به علمای رسمی، به سمت کسانی روی بیاورند که ادعای کشف و اسرار داشتند. این افراد با بهره‌گیری از مفاهیم پیچیده‌ی فلسفی و عرفانی که از مکاتب شرقی و یونانی وارد شده بود، توانستند با زبانی جذاب و مرموز، ذهنیت‌های در جستجوی حقیقت را جذب کنند. بنابراین، غلو در کوفه یک پدیده‌ی صرفاً کلامی نبود، بلکه نتیجه‌ی ترکیبی از نیازهای عاطفی، شرایط سیاسی و تأثیرپذیری از فرهنگ‌های متعدد بود که در بستر شهر کوفه شکل گرفت.

مفهوم معرفت و جایگاه آن در نجات‌شناسی غالیان

در اندیشه‌ی گنوسی، جهان مادی به‌عنوان زندانی تاریک و اسارت‌گاه روح شناخته می‌شود و تنها راه رهایی از این اسارت، کسب معرفت یا گنوسیس است. این معرفت، یک دانش عقلی یا ظاهری نیست، بلکه یک شهود باطنی و فوری است که به انسان اجازه می‌دهد ریشه‌ی الهی خود را بشناسد و به اصل خویش بازگردد. در گنوسی‌گری، معرفت یک فرآیند یادگیری نیست، بلکه یادآوری حقیقتی است که روح پیش از تولد در دنیای نور تجربه کرده است. غالیان کوفه این مفهوم را بازتعریف کردند و معتقد بودند که شناخت امام، نه از طریق استدلال عقلی یا نقل حدیث، بلکه از طریق بیداری فطری در وجود مؤمن رخ می‌دهد. آن‌ها باور داشتند که نور امام در قلب‌های شایستگان نشسته است و تنها کافی است این نور بیدار شود تا حقیقت آشکار گردد. این دیدگاه، معرفت را از یک تلاش ذهنی به یک تجربه‌ی درونی و آنی تبدیل کرد که مستقیماً به امام متصل است و نیازمند واسطه‌ی فکری یا کتاب آسمانی نیست (11). همچنین، برای غالیان کوفه، معرفت امام شرط لازم و کافی برای نجات بود. آن‌ها معتقد بودند که اعمال ظاهری مانند نماز، روزه و حج، اگر بدون معرفت حقیقی امام انجام شوند، هیچ ارزشی در پیشگاه الهی ندارند. این باور، ریشه در دوگانه‌انگاری گنوسی، بین عمل بی‌روح و معرفت نجات‌بخش قرار دارد. از نظر غالیان، تنها کسی که به حقیقت امام پی برده، از چرخه‌ی تولد و مرگ تحت عنوان تناسخ یا بازگشت به اصل رها می‌شود و به دنیای نور بازمی‌گردد. این دیدگاه، شریعت را به یک پوشش ظاهری تقلیل داد و معرفت باطنی را به محور اصلی دین تبدیل نمود. از طرفی، در این جهان‌بینی، نجات‌بخشی مستقیماً به داشتن این معرفت گره خورده است. غالیان کوفه نیز، اگرچه از واژگان اسلامی استفاده می‌کردند، اما ساختار مفهومی مشابهی را در مورد معرفت امام مطرح نمودند. برای غالیان، ایمان به پیامبری و انجام واجبات شرعی به تنهایی برای نجات کافی نبود، بلکه معرفت به امام، به‌عنوان کلید اصلی بهشت و رهایی از عذاب دوزخ معرفی می‌شد. هلال بن یزید کوفی، از مشهورترین غالیان، معتقد بود که هیچ‌کس نجات نمی‌یابد مگر با معرفت ما و این معرفت، نوعی دانایی باطنی و خاص بود که تنها به شیعیان واقعی از دیدگاه خودشان تعلق داشت (12). این شباهت ساختاری نشان می‌دهد که مفهوم نجات از طریق معرفت باطنی که ریشه در گنوسی‌گری داشت، در بستر کلام شیعی نخست، با محوریت امام بازتعریف شد. در حالی که در گنوسی‌گری، معرفت به نور الهی در درون انسان، منجر به رهایی می‌شد. در اندیشه‌ی غالیان نیز، معرفت به امام، به‌عنوان تجلی‌گاه آن نور الهی، عامل نجات بود. این تغییر در معرفت از درون انسان به شخصیت امام، نشان‌دهنده‌ی بومی‌سازی و اسلامی‌سازی یک الگوی فکری گنوسی است (13). از نگاهی دیگر، یکی از تفاوت‌های

بنیادین میان غالیان و شیعیان رسمی، اختلاف در تعریف معرفت است. در کلام شیعی رسمی، به‌ویژه در مکتب کوفه و بغداد، معرفت همراه با علم و اعتقاد، به شکل قلبی تعریف می‌شود که با عقل و نقل به دست می‌آید. اما برای غالیان، معرفت نوعی اشراق یا الهام مستقیم از جانب امام بود که فراتر از عقل و زبان بود. این نوع معرفت، غیرقابل انتقال به دیگران نیز بود و تنها در اختیار پیروان خاص قرار داشت. این انحصارگرایی در معرفت، باعث شد تا غالیان خود را مختصین یا خاصان بدانند که از حقیقت باخبرند، در حالی که سایر مسلمانان را در جهل مطلق قرار دادند (11). همچنین، از ریشه‌های تاریخی - اجتماعی مبنی بر پیدایش حوزه معرفت در کوفه، ذکر این نکته لازم است که ظهور باور به معرفت به‌عنوان کلید نجات، تصادفی نبود؛ بلکه نتیجه‌ی تعامل پیچیده‌ی چهار جریان مهم در جامعه‌ی کوفه بود. هر جریان، بخشی از پازل فکری غالیان را تأمین می‌کرد. مسیحیان نسطوری که در کوفه حضور فعالی داشتند، بر این باور بودند که دانستن حقیقت مسیح، نه فقط از طریق ایمان آوردن به او، راز رستگاری است. از طرفی، غالیان کوفه این ایده را گرفتند و آن را به معرفت امام تعمیم دادند. آن‌ها استدلال می‌کردند: همان‌طور که مسیحیان بدون شناخت حقیقت الهی مسیح گمراه می‌شوند، شیعیان نیز بدون شناخت باطنی امام، در ظلمات هستند. این تشبیه، پایه‌ی فکری غلو را محکم کرد (14). همچنین، یهودیان کوفه نیز با تکیه بر داستان آدم و حوا، مفهوم دانش ممنوعه را زنده نگه می‌داشتند (14). آن‌ها معتقد بودند که آدم به خاطر دانستن خوب و بد از درخت ممنوعه، طرد شد، اما این دانش، ذات الهی او را کامل کرد. غالیان این روایت را وارونه تفسیر کردند: آن‌ها گفتند که معرفت همان چیزی است که انسان را به مقام فرشتگان یا حتی بالاتر از آن می‌رساند. بنابراین، امام که دارای این معرفت مطلق است، از هر گونه محدودیت شرعی و اخلاقی عادی برتر است. اعراب یمنی از جمله قبایل کلبی و تمیم که ریشه‌های عمیقی در عرفان‌های خاورمیانه داشتند، به نبوت دائمی و حکمت‌های باطنی نیز اعتقاد داشتند. آن‌ها معتقد بودند که حقیقت دین فقط در ظاهر قرآن نیست، بلکه در اسرار است که پیامبران به شاگردان خاص خود می‌آموزند. غالیان کوفه با استفاده از این پیش‌زمینه فرهنگی، ادعا کردند که امامان و اهل‌بیت، وارثان این حکمت پنهان هستند و تنها آن‌ها به حقیقت باطنی قرآن دسترسی دارند. این باور، سلسله‌مراتبی ایجاد کرد که در آن امام، مرکز ثقل هستی و تنها منبع هدایت است. تازه‌مسلمانان ایرانی نیز یا موالی نیز که با ذهنیت زرتشتی به اسلام آمده بودند، به راحتی با مفهوم نور و ظلمت و جبر و اختیار آشنا بودند. آن‌ها نیز مفهوم معرفت را با ایده‌ی نور ایزدی ترکیب کردند. از نظر آن‌ها، امام تجسم نور خدایی بود که در دل‌های پاک قرار گرفته است. این نگاه، باعث شد تا امام برای آن‌ها نه یک رهبر سیاسی، بلکه یک موجود متعالی و نورانی باشد که با معرفت به آن می‌توان به نور متصل شد. این ترکیب، غلو را از یک انحراف کلامی ساده، به یک تجربه‌ی عرفانی و متافیزیکی تبدیل نمود.

باور به تجسم و الهیات امام

یکی از شاخص‌ترین ویژگی‌های گنوسی‌گری، باور به تجسم یا تناسخ نیروهای الهی در شخصیت‌های خاص است. گنوسی‌ها معتقد بودند که پرتوهای نور الهی در جهان مادی گرفتار شده‌اند و این نورها می‌توانند در انسان‌های برگزیده تجلی یابند. این باور، پایه‌ی الهیات آن‌ها را تشکیل می‌داد. غالیان کوفه نیز، باورهای مشابهی در مورد امامان داشتند. آن‌ها معتقد بودند که امام، تنها یک انسان معمولی نیست، بلکه تجسم گاه حق تعالی است. عباراتی مانند امام خداست یا امام تجلی گاه خداوند است، در سخنان غالیان کوفه دیده می‌شود (15). مثلاً در روایات منسوب به غالیان، امام به‌عنوان یدالله یا دست خدا و کلیم‌الله یا کلام خدا معرفی می‌شود که فراتر از محدودیت‌های بشری است. این باور به تجسم، اگرچه از نظر کلامی با توحید اسلامی در تضاد ظاهری بود، اما از منظر تاریخی، نشان‌دهنده‌ی تأثیرپذیری از فرهنگ‌های بومی و آیین‌های محلی است که در آن‌ها، پادشاهان یا شخصیت‌های مقدس، تجلی گاه نیروهای ماورایی محسوب می‌شدند. همچنین، غالیان کوفه، با انتقال این مفهوم به حوزه‌ی امامت، سعی داشتند جایگاه ائمه را فراتر از حد معمول تعریف کنند. این فرآیند، شباهت زیادی به فرآیند الهی‌سازی شخصیت‌ها در آیین‌های گنوسی و حتی برخی آیین‌های ایرانی باستان دارد. از ابعاد دیگر موضوع، یکی از رادیکال‌ترین باورهای غالیان کوفه، نظریه‌ی تجسم بود. آن‌ها معتقد بودند که

روح الهی و نور امام، در طول تاریخ در کالبد‌های مختلف انسانی ظاهر می‌شود و پس از مرگ، به کالبد دیگری منتقل می‌شود. این دیدگاه که ریشه در باورهای گنوسی و حتی برخی مکاتب شرقی دارد، منجر به شکل‌گیری مفهوم تناسخ در میان غالیان شد. از نظر آن‌ها، امامان پیشین همچون امام علی، حسنین (ع) و حتی پیامبر اسلام (ص)، تجلی‌های مکرر همان روح واحد الهی بودند که در قالب‌های گوناگون ظاهر می‌شدند تا راه نجات را برای انسان‌ها هموار کنند. این باور، مرز میان پیامبر و امام را کاملاً محو کرد و امام را به موجودی فراتر از انسان معمولی تبدیل نمود (16). به تعبیری دیگر، در الهیات غالیان کوفه، امام دیگر یک خلیفه یا نماینده‌ی خدا بر روی زمین نبود، بلکه خود خدا یا تجلی مستقیم ذات الهی محسوب می‌شد. آن‌ها معتقد بودند که امام دارای صفات الهی مانند علم لدنی، قدرت مطلق، و خلقت است (16). این باور منجر به شکل‌گیری عباراتی شد که در آن‌ها امام را خداوند در میان مردم یا اسم اعظم خدا می‌نامیدند. از دیدگاه آن‌ها، اطاعت از امام، اطاعت از خداست و هرگونه مخالفت با امام، شرک و کفر محسوب می‌شود. این سطح از الهیات، که در آن امام در جایگاه معبود قرار می‌گیرد، کاملاً با اصل توحید در اسلام در تضاد است و نشان‌دهنده‌ی تأثیر عمیق باورهای گنوسی در الهیات شیعی قرن نخست است. از منظری دیگر، غالیان کوفه برای توجیه جایگاه الهی امام، به باور خلقت از نور روی آوردند. آن‌ها معتقد بودند که امام و پیروان خاص او، از جنس نور آفریده شده‌اند، در حالی که سایر انسان‌ها از خاک و ماده ساخته شده‌اند. این تفاوت در جنسیت، باعث می‌شد که امام و شیعیان خاص، از هرگونه گناه، خطا و نقص مادی در امان باشند. همچنین، آن‌ها باور داشتند که نور امام، منبع حیات و هدایت کل جهان است و بدون این نور، هیچ موجودی نمی‌تواند به حقیقت دست یابد. این دیدگاه، که در گنوسی‌گری به نور الهی درون انسان اشاره دارد، در غالیان کوفه به یک باور فیزیکی و الهیاتی تبدیل شد که امام را از دایره‌ی انسانیت خارج و به موجودی مقدس و بی‌نقص تبدیل می‌کرد (17). از طرفی، اطلاق تجسم امام به غالیان نیز تحت تأثیر نحل و ملل مختلف نیز بوده است، کما اینکه مسیحیان کوفه، به‌ویژه پیروان فرقه‌های باطنی گرا، بر این باور بودند که کلمه الهی لوقا در کالبد عیسی مسیح تجلی یافت. این ایده که خدا می‌تواند انسان شود، بستر فکری را برای غالیان فراهم کرد. آن‌ها استدلال می‌کردند: اگر خدا در عیسی تجلی کرده، چرا نمی‌تواند در علی و فرزندان‌ش نیز تجلی کند؟ غالیان با استفاده از این الگوی مسیحی، مفهوم تجسم را از عیسی به‌عنوان پسر خدا به امام به‌عنوان تجلی‌گاه خدا تغییر دادند. آن‌ها معتقد بودند که امام بدن خدا است و هرگونه توهین به امام، توهین به ذات الهی است. همچنین، در متون یهودی باطنی (کابالا) نیز، خداوند دارای سفیروت یا تجلی‌های متعدد است که برخی از آن‌ها به صورت انسانی ظاهر می‌شوند. همچنین، داستان‌هایی درباره‌ی ملائکه‌ای که در کالبد انسان ظاهر می‌شوند، مانند فرشته مرگ یا جبرئیل، در فرهنگ یهودی نیز رایج بود. غالیان کوفه با الهام از این اساطیر، امام را نه فقط یک انسان، بلکه موجودی می‌دانستند که روح الهی در او ساکن است. آن‌ها معتقد بودند که امام، مظهر اسماء الهی است و بنابراین، وجود او، حضور فیزیکی خداوند در زمین است. این نگاه، مرز بین انسان و خدا را در کالبد امام محو می‌کرد (18). در خصوص اعراب یمنی، آن‌ها پیش از اسلام، به پرستش اجداد و قهرمانان محلی نیز باور داشتند که بعدها به صورت خدایان کوچک یا انسان‌های فراطبیعی درآمده بودند. آن‌ها معتقد بودند که برخی افراد خاص، دارای نور مقدس هستند و می‌توانند بر طبیعت و حتی مرگ غلبه کنند. غالیان کوفه با استفاده از این پیش‌زمینه فرهنگی، امام را موجودی می‌دانستند که از قوانین طبیعی و حتی مرگ مبرا است. آن‌ها باور داشتند که امام انسان کامل است که خداوند در او تجلی کرده و بنابراین، او از هرگونه گناه، فراموشی و حتی مرگ فیزیکی مصون است (18). همچنین، تازه‌مسلمانان ایرانی، با ذهنیت زرتشتی، جهان را صحنه نبرد نور و ظلمت می‌دیدند. آن‌ها معتقد بودند که خداوند ذاتاً نور مطلق است و نمی‌تواند مستقیماً با ماده تاریک یا جهان مادی در ارتباط باشد. بنابراین، خداوند از طریق نورهای فرشتگان یا ائمه با جهان ارتباط برقرار می‌کند. غالیان کوفه با الهام از این تفکر، امام را نور خدایی می‌دانستند که در کالبد انسان قرار گرفته است. از نظر آن‌ها امام جسم نورانی است که از ماده معمولی ساخته نشده، بلکه از نور الهی شکل گرفته است. این باور، تجسم را از یک پدیده‌ی فیزیکی ساده به یک پدیده‌ی متافیزیکی و نورانی تبدیل کرد. به طور کلی، مجموعه این فعل و انفعالات سبب شد تا غالیان کوفی، علاوه بر اثرپذیری از

آیین گنوسی صرف، پدیده تجسم را در وجود امام تجلی کنند و از طرفی، این مقوله نشان می‌دهد که باور به تجسم ریشه در نیازهای قبایل غالی نیز داشته است (11).

دوگانه‌انگاری و دیدگاه نسبت به جهان مادی و روحانی

گنوسی‌گری بر پایه‌ی یک دوگانه‌انگاری شدید استوار است: جهان مادی یا ماده به‌عنوان شر و اسارت، و جهان روحانی یا نور به‌عنوان خیر و آزادی (6). این دوگانه‌انگاری، نگاه غالیان به جهان و جایگاه انسان در آن را نیز تحت تأثیر قرار داد. همچنین، غالیان کوفه، جهان مادی را مکانی ناپاک و موقت می‌دانستند و تأکید زیادی بر دنیای روحانی و آخرت داشتند (19). آن‌ها معتقد بودند که جسم انسان، زندانی برای روح است و تنها با رهایی از تعلقات مادی و کسب معرفت باطنی، می‌توان به کمال رسید. این نوع نگاه، شباهت زیادی به دیدگاه گنوسی‌ها نسبت به بدن و ماده نیز دارد. علاوه بر این، غالیان در بحث جبر و اختیار، نیز گرایش‌هایی به سمت جبرگرایی داشتند که می‌تواند ریشه در دوگانه‌انگاری گنوسی داشته باشد. چرا که آن‌ها معتقد بودند که سرنوشت انسان‌ها از پیش تعیین شده است و تنها با ولایت امام می‌توان به آن نائل آمد. این باور، اگرچه با دیدگاه‌های معتزلی که بر اختیار تأکید داشتند در تضاد بود، اما با دیدگاه‌های جبری و گنوسی که سرنوشت را تحت تأثیر نیروهای ماورایی می‌دانستند، همخوانی بیشتری داشت (20). از طرفی، گنوسی‌گری با دوگانه‌انگاری الهیاتی بیشتر شناخته می‌شود: وجود یک خدای برتر و کاملاً نیکو در دنیای نور، و یک خدای نادان یا دمیورج که خالق جهان مادی و بد است (20). غالیان کوفه نیز این ساختار را با مفهوم توحید ترکیب کردند. آن‌ها معتقد بودند که امام، تجلی مستقیم همان خدای برتر است و بنابراین، هرگونه بدی یا ظلم در جهان، ناشی از دوری از امام است. این دیدگاه، منجر به شکل‌گیری نظریه عدل الهی در غالیان شد؛ جایی که امام نه تنها راهنما، بلکه منبع مطلق خوبی‌ها و حتی خالق روح‌هاست. این نوع دوگانه‌انگاری، که در آن امام در جایگاه خدا قرار می‌گیرد، در کلام شیعی رسمی با تأکید بر توحید صفاتی و عدم تشبیه خدا با مخلوقات، به شدت نقد شد (20). از طرفی، در حوزه دوگانه‌انگاری اخلاقی و همچنین واژه نجات از طریق معرفت در برابر عمل، در آیین گنوسی، نجات انسان نه از طریق اعمال نیک یا پیروی از شریعت، بلکه از طریق معرفت حاصل می‌شود. این معرفت، یک دانش ذهنی نیست، بلکه یک تجربه‌ی درونی و فطری است که روح را از اسارت ماده آزاد می‌کند. غالیان کوفه این مفهوم را گرفتند و معرفت امام را به‌عنوان تنها راه نجات معرفی کردند. از نظر آن‌ها، پیروی از احکام ظاهری اسلام بدون شناخت حقیقت امام، بی‌فایده است (20). این رویکرد، که ریشه در دوگانه‌انگاری معرفت در برابر عمل قرار دارد، باعث شد تا غالیان، شریعت را در اولویت دوم قرار دهند و بر باطن‌گرایی و پیروی مطلق از امام تأکید ورزند. این دیدگاه، بعدها در کلام شیعی به شکل رسمی با تأکید بر تعادل بین عقل و نقل و اهمیت عمل صالح مردود شد (20). از زوایای دیگر، باور به دوگانه‌انگاری در میان غالیان کوفه، تنها یک بحث فلسفی نبود؛ بلکه پاسخی عاطفی و کیهانی به واقعیت‌های تلخ زندگی آن‌ها بود. آن‌ها برای توجیه شکست‌های سیاسی، رنج‌های اجتماعی و حضور قدرت‌های ستمگر بنی‌امیه، به یک چارچوب فکری نیاز داشتند که در آن، خیر مطلق و شر مطلق در تقابل هم باشند. از نگاه دیگر، غالیان کوفی نیز تحت تأثیر فرهنگ‌های مختلف بوده‌اند. کما اینکه مسیحیان کوفه، به‌ویژه در فرقه‌های گنوستیک مانند مانی‌گری‌های مسیحی، جهان را صحنه‌ی نبرد بین نور الهی که در مسیح حبس شده و همچنین ماده‌ی تاریک که توسط خالق جهان مادی ساخته شده، می‌دانستند. غالیان کوفه این ایده را گرفتند و آن را به تقابل علی و فرزندان‌ش، مظهر نور، در برابر بنی‌امیه و دشمنان شیعه، مظهر ظلمت، تعمیم دادند. از نظر آن‌ها، بنی‌امیه نه فقط یک حکومت سیاسی، بلکه تجسم شیطان و ظلمت مطلق بودند. با این نوع نگاه و مبارزه، بنی‌امیه را از یک جنگ سیاسی، به یک جنگ کیهانی و مقدس تبدیل کردند. مضافاً، در متون یهودی باطنی، ابلیس، مظهر شیطان، گاهی نه به‌عنوان شر مطلق، بلکه به‌عنوان مقاومت‌کننده در برابر ظلم الهی یا آزمایش‌گر تصویر می‌شود. همچنین، داستان‌هایی درباره‌ی نبرد بین فرشتگان نورانی و فرشتگان سقوط کرده، در کتاب‌هایی مانند عهد عتیق نیز وجود داشت. غالیان کوفه با الهام از این اساطیر، امام را در سمت فرشتگان نورانی و دشمنان را در سمت فرشتگان

سقوط کرده قرار دادند. آن‌ها معتقد بودند که جهان توسط دو اصل متضاد اداره می‌شود: اصل امامت که نماینده‌ی نور و حق است و اصل جبروت ظالم که نماینده‌ی شر و باطل است. این دو گانه‌انگاری، به شیعیان اجازه می‌داد تا خود را در خط مقدم نبرد خیر و شر ببینند (21). همچنین، اعراب یمنی، به‌ویژه پیروان فرقه‌های پیش از اسلام، بر این باور داشتند که سرنوشت انسان‌ها تحت تأثیر نیروهای طبیعی و کیهانی و جبر است. آن‌ها معتقد بودند که برخی افراد مانند پادشاهان یا کاهنان دارای نور خاص هستند و برخی دیگر تحت تأثیر تاریکی قرار دارند. غالیان کوفه این ایده را با مفهوم تقدیر شیعی ترکیب کردند. آن‌ها استدلال می‌کردند که امامان و اهل بیت، دارای نور الهی هستند و بنابراین، سرنوشت آن‌ها از قبل تعیین شده و پیروزی نهایی با آن‌هاست. در مقابل، دشمنان تحت تأثیر تاریکی و جبر شیطانی هستند و هر چه می‌کنند، باطل است. این دو گانه‌انگاری، به شیعیان آرامش می‌داد که حتی اگر در ظاهر هم شکست بخورند، در باطن نیز پیروزند (14). از طرفی، تازه‌مسلمانان ایرانی، با ذهنیتی زرتشتی، جهان را صحنه‌ی نبرد دائمی بین اهورامزدا، مظهر خدای خیر و نور، و اهریمن، مظهر خدای شر و تاریکی، می‌دیدند. آن‌ها به راحتی با این ایده آشنا بودند که خیر و شر دو نیروی مستقل و متضاد هم هستند. غالیان کوفه با استفاده از این پیش‌زمینه فرهنگی، امام را تجسم اهورامزدا و بنی‌امیه را تجسم اهریمن می‌دانستند. از نظر آن‌ها، بنی‌امیه نه فقط یک سلسله‌ی سیاسی فاسد، بلکه تجسم شر مطلق و تاریکی بودند که برای نابودی نور حق و امامت آمده‌اند (14). این نوع نگاه، تضاد بین شیعیان و بنی‌امیه را از یک اختلاف نظر مذهبی یا سیاسی، به یک نبرد ابدی و کیهانی تبدیل کرد. برای ایرانیان، پیروزی امامان، پیروزی نور بر تاریکی بود و شکست‌های ظاهری، تنها آزمایش‌هایی از سوی اهریمن برای سنجش ایمان پیروان نور محسوب می‌شد. این دو گانه‌انگاری، به غالیان اجازه می‌داد تا هر گونه ظلمی را که از سوی بنی‌امیه می‌دیدند، نه به عنوان یک خطای انسانی، بلکه به عنوان عمل ذاتی شر تفسیر کنند و در مقابل، هر گونه حمایت از امامان را، عمل ذاتی خیر بدانند. در مجموع، با تفاسیر بالا، غالیان کوفی گرچه تحت تأثیر فرهنگ‌های قومی در حوزه دو گانه‌انگاری بوده‌اند، اما حاصل این نتایج به شکل غیرمستقیم و پنهان، متأثر از آیین گنوسی بوده‌اند (14). همچنین، در پاراگراف فوق از بخش دو گانه‌انگاری، عنوان شد که تضاد در میان غالیان کوفه، تنها یک بحث فلسفی نبود؛ بلکه پاسخی عاطفی و کیهانی به واقعیت‌های تلخ زندگی آن‌ها بود. از طرفی، این دوگانگی یا تضاد خیر در مقابل شر در ذهن غالیان، به تدریج منجر به فاصله‌های طبقاتی و به نوعی تبعیض طبقاتی اعراب اشراف در برابر موالی یا فقرا گره خورد، چرا که مثلاً وقتی عنوان می‌شود بنی‌امیه شر مطلق است، این ذهنیت فقط و فقط یک مقوله فلسفی نیست، بلکه به نوعی بیانگر یک نوع ستمگر اقتصادی نیز مصادره به مطلوب می‌شود و بازتاب آن در حوزه‌های اقتصادی نیز قابل رسوخ است و به نوعی تجلی دو گانه‌انگاری در ساختار اقتصادی را نیز شامل می‌شود. این تجلی دو گانه در ساختار اقتصادی مسبب تنش‌های اقتصادی و به دنبال آن تبعیض طبقاتی در شکل‌گیری فرقه‌های غالی را نیز داشت تا جایی که غلو به معنای صدای محرومان و موالی یا تازه‌مسلمانان گردید (14). البته لازم به ذکر است که یکی از دلایل اصلی گسترش باورهای غالیان در کوفه، نه فقط مسائل کلامی، بلکه تنش‌های اقتصادی و طبقاتی نیز بود. کوفه در قرن اول هجری، شهری پرجمعیت با ترکیبی از اعراب قبایل یمنی و قحطانی، و همچنین هزاران موالی تازه‌مسلمانان ایرانی، رومی و بربر بود. بسیاری از موالی، با وجود پذیرش اسلام، همچنان در موقعیت اجتماعی پایین‌تری نسبت به اعراب اشراف‌زاده قرار داشتند. آن‌ها در سیستم مالیاتی و تقسیم غنایم جنگی تبعیض می‌دیدند. غالیان با ارائه‌ی باوری که در آن امام نماینده‌ی عدالت مطلق و نور الهی است، به این محرومان امید دادند. آن‌ها استدلال می‌کردند که در دنیای واقعی، اربابان ظالم هستند، اما در دنیای باطنی، امام که نور الهی است همه را برابر می‌داند (11). همچنین، علاوه بر فقرا، بازرگانان و صنعتگران کوفه نیز به باورهای غالی نیز گرایش پیدا کردند. آن‌ها به دنبال معنایی فراتر از تجارت و ثروت بودند. باور به تجسم و معرفت، به آن‌ها اجازه می‌داد تا ثروت مادی را ظلمت و ثروت معنوی معرفت را نور بدانند. این تفکر، نوعی تقدس‌بخشی به فقر یا تقدس‌بخشی به ثروت معنوی ایجاد کرد که برای طبقه متوسط جذاب بود. از طرفی، فرقه‌های غالی اغلب دارای شبکه‌های مالی پنهان نیز بودند. آن‌ها با جمع‌آوری کمک‌های مالی از پیروان، به فقرا و خانواده‌های زندانی، به دلیل مخالفت با حکومت، کمک می‌کردند. این حمایت‌های

اقتصادی، وفاداری پیروان را به غالیان نیز افزایش داد و باعث شد تا این باورها در میان اقشار مختلف جامعه ریشه دواند. این گونه مفاهیم نشان می‌دهد که غلو تنها یک انحراف فکری نبود، بلکه پاسخی به ناعدالتی‌های اجتماعی و تبعیض‌های طبقاتی بود. غالیان با ارائه‌ی یک جهان‌بینی عدالت‌خواهانه، توانستند توده‌های مردم را به خود جذب کنند (22). از طرفی، غالیان یک گروه واحد نبودند، بلکه مجموعه‌ای از فرقه‌های متنوع با باورهای متفاوت نیز بودند. غالیان نخست بیشتر بر معرفت و تجسم تمرکز داشتند. آن‌ها معتقد بودند که علی بن ابی طالب تجلی خداست، اما هنوز مرزهای شرعی را کاملاً نادیده نمی‌گرفتند. آن‌ها بیشتر بر عشق و محبت به امام تأکید داشتند. دومین گروه از غالیان رادیکال که بیشتر بر باورهای گنوستیک تمرکز داشتند، آن‌ها معتقد بودند که قرآن فقط ظاهر است و باطن آن در دست امام است. آن‌ها حتی برخی احکام شرعی مانند نماز و روزه را باطل می‌دانستند و معتقد بودند که تنها معرفت کافی است. این گروه، رادیکال‌ترین شاخه غلو بود. اما سومین گروه، غالیان یمنی که بیشتر بر دوگانه‌انگاری و جبر تمرکز داشتند. آن‌ها معتقد بودند که سرنوشت انسان‌ها از قبل تعیین شده و هیچ‌کس نمی‌تواند در برابر تقدیر الهی مقاومت کند. این باور، باعث شد تا آن‌ها، از هرگونه مبارزه سیاسی پرهیز کنند و فقط به مقوله انتظار پردازند و آخرین گروه، غالیان ایرانی که ترکیبی از باورهای ایرانی و شیعی بودند، آن‌ها بر نور و ظلمت تأکید داشتند و معتقد بودند که امامان، نورهای واسطه بین خدا و انسان هستند. این گروه، پایه‌های فکری اسماعیلیه و فاطمیه را نیز شکل دادند (23). با گذشت زمان، برخی از این فرقه‌ها به تدریج از اسلام فاصله گرفتند و به ادیان مستقل تبدیل شدند. آن‌ها نه تنها احکام شرعی را رد کردند، بلکه حتی نام محمد (ص) را نیز از دایره‌ی باورهای خود حذف کردند و فقط بر امام نیز تمرکز داشتند. این فرآیند، نشان می‌دهد که غلو یک پدیده‌ی نسبتاً ایستا نبوده، بلکه یک فرآیند پویا و تکاملی بوده که به سمت جدایی کامل از اسلام پیش رفت. همچنین، طبق متون کهن، زنان نیز به عنوان حاملان رازهای باطنی و شبکه‌های پنهان در گسترش باورهای گنوستیک به مکتب شیعی غلات نقش داشته‌اند. در حالی که تاریخ‌نگاری رسمی، اغلب بر مردان و علما تمرکز دارد، از طرفی، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که زنان در کوفه و بصره نقش کلیدی در گسترش باورهای غالی داشته‌اند. در فرهنگ‌های پیش از اسلام ایران و میان‌رودان، زنان جایگاه ویژه‌ای در مراسم عرفانی و کاهنی داشتند. غالیان کوفه با الهام از این پیشینه، زنان را به عنوان ناقلان معرفت و حافظان اسرار معرفی کردند (24). از طرفی، بسیاری از فرقه‌های غالی نه بر اساس مکتب‌های رسمی، بلکه در دل خانواده‌ها شکل می‌گرفتند. زنان در این خانواده‌ها، آموزش‌های باطنی گنوستیک را به فرزندان و همسران خود منتقل می‌کردند. آن‌ها معتقد بودند که معرفت گنوسی تنها از طریق خط سلسله‌ای مردانه منتقل نمی‌شود، بلکه زنان نیز به دلیل طهارت روحی و حس شهودی، دسترسی مستقیم‌تری به حقایق الهی دارند. همچنین، در برخی متون غالی، زنانی مانند حضرت فاطمه (س) به عنوان مادران موعود یا بانوان نورانی تصویر می‌شدند که در روز قیامت، راهنمای مؤمنان خواهند بود. این باور، زنان را از حاشیه به مرکز معنویت شیعی غالی کشاند و باعث شد تا بسیاری از خانواده‌ها برای حفظ این باورها، در انزوا زندگی کنند (25). همچنین، حضور فعال زنان در این فرقه‌ها، ساختار سلسله‌مراتبی مردسالارانه را به چالش کشید. برخی غالیان معتقد بودند که در عصر ظهور، زنان و مردان در برابر خدا برابرند و هیچ‌کدام بر دیگری برتری ندارند. این ایده، ریشه در باورهای گنوستیک داشت که در آن، روح که در هر دو جسم وجود دارد، بر جسم که جنسیت دارد، نیز برتری دارد. این حضور زنانه نشان می‌دهد که غلو یک پدیده‌ی صرفاً مردانه و سیاسی نبوده، بلکه یک جنبش اجتماعی - خانوادگی بود که زنان در آن نقش پل ارتباطی بین دنیای مادی و باطنی را ایفا می‌کردند. همان‌طور که در متون پژوهش عنوان شد، غلو در شیعه قرن نخست هجری، تنها یک انحراف کلامی ساده نبود، بلکه پدیده‌ای پیچیده بود که ریشه در تعامل عمیق فرهنگ‌های ایرانی، یهودی، مسیحی و بومی عربی داشت. اما هسته‌ی مرکزی این تحول، پذیرش و بازتولید عناصر گنوسی بود. همچنین، باورهای گنوستیک با ارائه‌ی جهان‌بینی‌ای دوگانه‌انگارانه، به غالیان ابزاری قدرتمند برای تفسیر واقعیت‌های نامأنوس اجتماعی و سیاسی داد. در این چارچوب فکری، جهان مادی نه به عنوان آفریده خدای نیکوکار، بلکه به عنوان زندانی برای روح‌های نورانی و آفریده خالق ضعیف یا شرور تصور می‌شد. این دیدگاه، به غالیان نیز اجازه داد تا ساختار سلسله‌مراتبی خلافت اموی را نه فقط

یک حکومت سیاسی، بلکه تجسم ذاتی ظلمت و ماده‌ی فاسد بدانند. در مقابل، امامان اهل بیت، به عنوان حاملان نور الهی و معرفت نجات بخش، جایگاهی فراتر از رهبران سیاسی یافتند و به کانون‌های عبادت و رستگاری تبدیل شدند. از طرفی، تأثیرات آیین گنوسی تنها به مباحث فلسفی محدود نمی‌شد؛ بلکه در لایه‌های اجتماعی و اقتصادی نیز نفوذ کرد. برای طبقه‌ی موالی و محرومان کوفه، این باورها وعده‌ی برابری معنوی و رهایی از تبعیض‌های طبقاتی را نیز می‌داد (16). سرانجام، در دنیای گنوستیک غالیان، ثروت مادی بی‌ارزش و معرفت تنها دارایی واقعی بود. این نوع نگاه، به غالیان کمک کرد تا شبکه‌های اجتماعی محکمی ایجاد کنند که در آن، پیروزی نهایی با نور، مظهر امامت، و شکست یا ظلمت، مظهر بنی‌امیه است، حتی اگر در ظاهر، قدرت در دست ظالمان باشد. علاوه بر آن، عناصری مانند تجسد و تناسخ که در متون گنوستیک رواج داشت، به تدریج در باورهای غالیان ادغام شد و مرزهای شرعی را کمرنگ کرد. این فرآیند، غالیان را از بدنه اصلی اسلام فاصله داد و به سمت شکل‌گیری فرقه‌های مستقل با الهیات متفاوت سوق داد (4). بنابراین، می‌توان گفت که باورهای گنوستیک، بستر فکری لازم را برای رادیکال‌سازی اندیشه‌ی شیعی قرن نخست هجری فراهم کردند و به غالیان اجازه دادند تا با تکیه بر معرفت باطنی و دوگانه‌انگاری کیهانی، هویتی متمایز و گاه متضاد با اسلام سنتی خلق کنند. این تعامل پیچیده میان فرهنگ‌های مختلف، نشان می‌دهد که غلو یک پدیده‌ی نسبتاً ایستا نبود، بلکه فرآیندی پویا و تکاملی بود که تحت تأثیر شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زمانه، به سمت جدایی تدریجی از اسلام پیش رفت و در نهایت، تأثیرپذیری غالیان از مفاهیم گنوسی، فراتر از یک تبادل فرهنگی ساده، به بازتعریف بنیادین هویت شیعی منجر شد؛ جایی که معرفت باطنی جایگزین شریعت ظاهری شد و امام به کانون عبادت تبدیل گردید. این تحولات، ریشه در نیازهای اجتماعی و اقتصادی طبقه محروم داشت که در پی رهایی از تبعیض‌های طبقاتی و جستجوی معنایی فراتر از مرزهای مادی بودند. بنابراین، غلو نه یک انحراف تصادفی، بلکه پاسخی هوشمندانه و ساختاریافته به بحران‌های هویتی و اجتماعی زمانه بود که با بهره‌گیری از نمادهای گنوستیک، مسیری مستقل و گاه متضاد با اسلام سنتی را پیمود و پایه‌های فرقه‌های بعدی را بنا نهاد.

نتیجه‌گیری

سرزمین میان‌رودان در گذر زمان، همواره در معرض حوادث و وقایع و پیدایش افکار التقاطی و آیین‌ها و اندیشه‌های متنوعی نیز بوده است. این آیین‌ها معمولاً در انتظار آیین‌های رسمی، همچون ادیان مسیحی و زرتشتی، نوعی ارتداد و انحراف محسوب می‌شدند. از طرفی، دوگانه‌باوری در آفرینش جهان، دنیاگریزی بر مبنای شناخت شهودی و تکاپوی مداوم برای رهایی رازورانه از شرور، این سرزمین را به کانون مرکزی آرای گنوسی تبدیل نمود. از دیدگاه گنوسی، وظیفه نفس وجودی هر انسان، تلاش مداوم برای شناخت نیروهای ماورایی و رهایی از آلودگی‌ها و دستیابی به شناسایی حقیقت فراسوی جهان محسوسات است. از دیدگاه گنوسیان، برای شناخت این نیروی باطنی، باید از ویژگی‌های خاص بشر که همانا روح و حقیقت وجود پاک اوست، می‌توان بهره گرفت و با وصول به این نیروی معنوی، انسان، حقایق وجود را خواهد یافت. همچنین، این اندیشه در تقابل با ادیان زرتشتی و مسیحی مورد تعقیب نیز قرار گرفت و سرانجام پس از کشمکش‌های فراوان، در نهایت، آیین مسیحی و زرتشتی به یکدیگر پیوسته و با عناصر و آرای بومیان منطقه آمیخته شدند و نتیجه آن پیدایش و ظهور افکار و اندیشه‌های متعدد و التقاطی بود که مکتب رازورانه، اسرارآمیز و دوگانه‌گرای گنوسی پدید آمد. از طرفی، با درآمیختن وجوه مختلف این گونه آموزه‌ها و افکار، میراث فکری مذکور به عصر اسلامی نیز منتقل شد و برای نخستین بار در ساختار و تکوین جنبش‌ها و اندیشه‌های غالی به شکل افکار ثنوی نیز ظهور پیدا نمود و به این صورت، افکار رازورانه و گنوسی، بستری مناسب و جذاب برای جذب هواداران بومی و نفوذ اجتماعی خویش یافت. از طرفی، ثنویت بنیادین، اعتقادات غلوآمیز، نظریات خاص عرفانی و دوگانه‌گرایی در آفرینش و نظام خلقت و انواع دیگری از آرای التقاطی و نجات‌بخشانه نظیر: حلول، روح، تجسم، تناسخ، ثنویت فکری و اعتقادی و همچنین ظهور برخی از اسطوره‌ها، آیین‌های رمزی و سری همراه با معرفت، افسانه‌ها، از جمله این عناصر بود. این

پیوستگی عقیدتی و مفاهیم مشترک آیین گنوسی و تفکرات شیعیان غالی، مسبب نارضایتی سیاسی و اجتماعی مسلمانان در عصر اموی و از طرف دیگر، انتقال این اندیشه به شکل گیری کلام شیعی در دو قرن نخست هجری انجامید.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Corbin H. Spiritual and Philosophical Perspectives of Iranian Islam. Tehran: Sophia Publications; 1991.
2. Modarressi Tabataba'i H. School in the Process of Evolution. New Jersey, USA: Darwin Publications; 1995.
3. Amir-Moezzi MA. The Divine Guide in Early Shi'ism. Tehran: Namek Publications; 2022.
4. Rudolph K. The Nature and History of Gnosticism. San Francisco: HarperCollins Division; 1978.
5. Holroyd S. Gnostic Literature. Tehran: Hirmand Publications; 2016.
6. Eliade M. A History of Religious Ideas. Tehran: Niloufar Publications; 2015.
7. Ashtiani Ja-D. Mysticism: Gnosticism-Mysticism, Part One: Shamanism. Tehran: Enteshar Publishing Company; 1997.
8. Christensen AE. Iran in the Sasanian Period. Tehran: Sedaye Moaser Publications; 1966.
9. Safari Forushani N. The Ghulat: A Study of Currents and Outcomes until the End of the Third Century. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications; 1999.
10. Ibn A. Al-Tahrir wa al-Tanwir 1999.
11. Makki M. History of Religions. Tehran: Amirkabir Publications; 1991.
12. Ibn Shu'bah al-Harrani HiA. Tuhaf al-'Uqul 'an Al al-Rasul. Qom: Society of Seminary Teachers; 1984.
13. Jonas H. The Gnostic Religion. New York: Beacon Press; 2001.
14. Al-Nawbakhti HiM. Kitab al-Farq bayn al-Firaq. Tehran: University of Tehran Press; 1971.
15. Ibn Najm MiA. Al-Raj'ah al-Tahqiq. Tehran: University of Tehran Press; 1983.
16. Farahidi M. Gnosticism and Its Influence on Religions. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 2009.
17. Al-Isfahani Aa-F. Excerpt from the Book Al-Bidayah wa al-Nihayah. Tehran: Scientific and Cultural Publications; 1984.
18. Smart N. The World's Religions: Cambridge University Press; 1988.
19. Tabatabai SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an. Qom: Society of Seminary Teachers; 1997.
20. Rudolph K. Gnosis. New York: Harper and Row Publishing; 1933.
21. Albrile E. Gnosticism: History of Study. In: Jones L, editor. MacMillan Encyclopedia of Religion. London: MacMillan; 2005.
22. Ibn al-Kalbi MiS. Al-Maqatil. Beirut: Dar al-Ma'rifah; 1988.
23. Al-Hurr al-Amili MiH. Al-Wasilah ila Nayl al-Fadilah. Qom: Al al-Bayt Institute; 1983.
24. Shariati A. The Shi'a of Ali. Tehran: Amirkabir Publications; 1971.
25. Al-Ash'ari Aa-HAiI. Maqalat al-Islamiyyin. Leiden: Brill; 1970.
26. Al-Nawbakhti HiM. Kitab al-Maqalat wa al-Firaq. Tehran: University of Tehran Press; 1970.
27. Al-Kulayni MiYq. Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah; 1986.
28. Shaykh Saduq MiA. Al-I'tiqadat. Qom: Society of Seminary Teachers; 1992.
29. Esmailpour A. Gnostic Literature. Tehran: Ostoreh Publications; 2009.
30. Shaykh Saduq MiA. 'Ilal al-Shara'i'. Qom: Society of Seminary Teachers; 1986.

31. Al-Ash'ari Aa-HAili. Maqalat al-Islamiyyin. Tehran: University of Tehran Press; 1996.